

Studying the Concept of Justice on Sasanian Coins: A Historical Analysis of the Legend "l'st"

Esmail Matloubkari¹

1. Corresponding Author, Researcher, and Adjunct at the University of Tehran, Tehran, Iran. Email: matloubkari.esmaeil@gmail.com

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article Article History: 4, May, 2025 In Revised Form: 26, May, 2025 Accepted: 29, May, 2025 Published Online: 20, September, 2025 Keywords: Iran, Justice, Legitimacy, rāst-dēnīh, Sasanian .	This article is dedicated to the meaning, concept, and reason for minting the legend "l'st" on the coins of several Sasanian Kings of Kings in the fourth and fifth centuries CE. The author has attempted to answer the question of why this legend was minted on Sasanian coins, based on textual studies, epigraphic sources, and historical analysis. Furthermore, the hypothesis is proposed that the legend "l'st", transliteration of rāst, is not only related to the concept of justice but may also indicate the Kings of Kings' adherence to personal orthodoxy (rāst-dēnīh), which plays an important role in Zoroastrian teachings. It seems that in the critical conditions of the late fourth century and early fifth century, when the Sasanian court needed the support and cooperation of the Zoroastrian religious institution, the minting of the title rāst on the coins of the Kings of Kings of this period indicates the Sasanian court's efforts to attract Zoroastrian audiences, especially the clergy, and to gain legitimacy. Additionally, it appears that the words and compounds in which the term rāst is used have focused more on the religious-moral aspect of justice rather than on the technical terms of legal science. Textual evidence, both in Middle Persian Zoroastrian texts and in Islamic texts, indicates the continuity of the claim to justice by rulers throughout the Sasanian era and its transfer to the Islamic period.

Cite this The Author(s): Matloubkari, E., (2025). Studying the Concept of Justice on Sasanian Coins: A Historical Analysis of the Legend "l'st": Historical Sciences Studies Vol.17, No 1, Serial No.40 –Spring- Summer, (257-276). DOI: [10.22059/jhss.2025.394712.473803](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.394712.473803)

Publisher: University of Tehran Press

https://jhss.ut.ac.ir/article_104097.html?lang=en

1. Introduction

This study examines the origin and meaning of the coin legend 'l'st' (transliterated as *rāst*) on the coinage of several Sasanian kings from the late fourth to the early fifth centuries CE. This legend, which appears only during a limited historical period under specific conditions, plays a significant role in understanding the ideological language of the Sasanian monarchy and in displaying the king's legitimacy. The central research question is why *l'st* was used on coins during this particular period and what political, social, and religious functions it served.

Background and Significance

The Sasanian Empire (224–651 CE) established an ideological system integrating Zoroastrian religious concepts with political authority. Titles and coin legends were not arbitrarily chosen; they signified the king's legitimacy and his position within the political and religious hierarchy. The appearance of *l'st* is particularly significant because, unlike common royal titles, it appears exclusively under certain rulers—most notably Shapur II, Bahram IV, and Yazdegerd I.

In Middle Persian, *rāst* literally means “straight, correct, unbent” and, secondarily, “just” or “righteous.” In Zoroastrian discourse, it is also associated with the compound *rāst-dēnīh* (“righteous faith”), which underpins the dualistic differentiation between truth and falsehood. Accordingly, *l'st* can denote both the king's justice and his adherence to Zoroastrian orthodoxy.

Research Objectives

This study aims to:

1. Clarify the semantic range of *rāst* in Avestan, Old Persian, and Middle Persian sources;
2. Analyze the historical and political contexts in which this coin legend was employed;
3. Examine two interpretive hypotheses:

rāst as an emphasis on royal justice.

rāst as the first element of the compound *rāst-dēnīh*, indicating the king's religious righteousness;

4. Demonstrate the continuity of the concept of royal justice from pre-Sasanian traditions to the Islamic period.

Methodology:

The research is structured around three main axes:

1. Textual sources: Including Achaemenid inscriptions, Pahlavi texts, Kartir's inscriptions, and Islamic historical accounts;
2. Numismatic and epigraphic evidence: Analysis of known coinage and prior scholarship regarding the *l'st* legend;
3. Historical context: Examination of the political and military conditions under Shapur II to Yazdegerd I, including internal crises, prolonged wars with Rome, and pressures from eastern nomadic groups.

Findings:

1. Semantic Dimensions of *rāst*

In Achaemenid royal inscriptions, *rāst* is used in opposition to falsehood and chaos, signifying truth and justice, and presenting the king as the guarantor of social order and the ultimate judge. In Zoroastrian texts, the term is applied to divine adjudicators such as Mithra and Rashnu and appears in compounds such as *rāh ī rāst* (“the straight path”) and *rāst-dēnīh* (“righteous faith”), acquiring moral and religious significance. During the Sasanian period, the king, beyond his political and military roles, functioned as the supreme judge and guarantor of justice. Therefore, the *l'st* legend communicates not only the king's ethical and religious qualities but also his status as the final authority in societal judgment. This usage reflects continuity with pre-Sasanian traditions while highlighting the king's elevated role as arbiter in Sasanian society;

2. Historical Context of Coinage

In the late fourth and early fifth centuries, political crises, protracted wars with Rome, and pressures from eastern tribes weakened royal authority and increased the king's reliance on the support of the Zoroastrian clergy and broader religious communities. Minting coins with the *l'st*

legend served as a deliberate instrument to convey the king's legitimacy, his role as guarantor of justice and social order, and his commitment to religious orthodoxy;

3. Two Primary Interpretive Hypotheses

Royal Justice: Kings portrayed themselves as guarantors of order, law, and justice, aligning with Achaemenid precedents and Hellenistic influences, where titles such as *Dikaios* ("the just") were struck on coins.

Religious Righteousness: The legend may also represent the first element of *rāst-dēnīh*, emphasizing the king's adherence to Zoroastrian faith and alliance with the clergy, thus reinforcing his religious legitimacy;

4. Continuity in Later Periods

After the fall of the Sasanian Empire, Muslim governors and rulers in eastern Iran minted coins inscribed with *ʿAdl* ("justice"). This demonstrates that the concept of justice—whether expressed as *rāst* under the Sasanians or *ʿAdl* under Islamic rule—remained a central standard of political legitimacy. The *l'st* legend represents a remarkable example of the interconnection between ideology, religion, and politics in pre-Islamic Iran, with a legacy that persisted into subsequent periods.

Discussion and Conclusion

The coin legend *l'st* marks a significant development in Sasanian ideological expression. Whether indicating royal justice or religious righteousness, it positioned the king as guarantor of social order, supreme judge, and protector of the Zoroastrian faith. Through this legend, coinage gained public trust, secured clerical support, and reinforced political legitimacy. The persistence of this tradition in Islamic coinage highlights the enduring centrality of justice as a criterion for authority in Iranian political thought. Ultimately, the *l'st* legend exemplifies the sophisticated integration of ideology, religion, and political authority in the Sasanian world, with a lasting influence on subsequent periods.

بررسی مفهوم عدالت بر مسکوک‌های ساسانی: تحلیل تاریخی سکه‌نوشته Ist

اسماعیل مطلوب‌کاری^{۱✉}

matloubkari.esmacil@gmail.com

۱. نویسنده مسئول، پژوهشگر و مدرس مدعو در دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۱۵

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۳/۰۶

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۳/۰۹

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:

ایران،
ساسانیان،
عدالت،
مشروعیت،
راست‌دینی،

هدف از این پژوهش بررسی و تحلیل تاریخی سکه‌نوشته Ist است که بر مسکوک‌های سده‌های چهارم و پنجم ساسانی ضرب شده است. نگارنده می‌کوشد تا با استناد به مطالعات متنی و تحلیل تاریخی به این پرسش پاسخ دهد که دلیل ضرب این سکه‌نوشته بر مسکوک‌ها در یک دوره مشخص و محدود از تاریخ ساسانی چیست؟ و در ادامه این فرضیه را مطرح می‌کند که سکه‌نوشته Ist، که حرف‌نوشته واژه *rāst*، به معنی مستقیم و درست است، نه تنها با مفهوم عدالت مرتبط است، بلکه می‌تواند اشاره‌ای به راست‌دینی^۱ مبتنی بر ثنویت زردشتی از جانب شخص شاهنشاه باشد که مفهومی دینی-اخلاقی است و نقشی مهم در آموزه‌های زردشتی دارد. به نظر می‌رسد که در شرایط بحرانی پایان سده چهارم و ابتدای سده پنجم، که قلمرو ساسانی مورد تهاجم اقوام بیابان‌گرد شرقی قرار داشت و ساختارهای حکومتی سستی گرفته بودند، دربار ساسانی نیازمند همراهی و حمایت مستحکم‌ترین نهاد موجود یعنی نهاد دینی زردشتی بود. ضرب عنوان *rāst* بر مسکوک‌های شاهنشاهان این دوره، نشان‌دهنده کوشش دربار ساسانی در جذب مخاطبان زردشتی، به‌ویژه موبدان، و کسب مشروعیت بود. همچنین به نظر می‌رسد که واژگان و ترکیباتی که در ساخت آنها واژه *rāst* بکار رفته است، بیش از آن که به اصطلاحات فنی علم حقوق پرداخته باشند، به جنبه دینی-اخلاقی مفهوم عدالت توجه کرده‌اند. شرط برقراری عدالت از شروط مهم مشروعیت حاکمان بود که به مبانی اندیشه سیاسی در سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی نیز منتقل شده است.

استناد: مطلوب‌کاری، اسماعیل؛ (۱۴۰۴). بررسی مفهوم عدالت بر مسکوک‌های ساسانی: تحلیل تاریخی سکه‌نوشته Ist: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۰- (۲۵۷-۲۷۶).
DOI: 10.22059/jhss.2025.394712.473803

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

https://jhss.ut.ac.ir/article_104097.html?lang=en

۱. مقدمه

این پژوهش به بررسی معنی، مفهوم و دلیل ضرب سکه‌نوشته l'st بر مسکوک‌های چند تن از شاهنشاهان ساسانی در سده‌های چهارم و پنجم میلادی می‌پردازد. l'st حرف‌نوشته واژه *rāst* است که در فارسی میانه به معنی راست، برابر، مستقیم و صریح است (منصوری، ۱۴۰۰: ۴۵۱) و از آن به عنوان صفتی برای دین زردشتی و برخی از ایزدان یاد شده است (HHK, 7;² MX, 56). همچنین این واژه به معنای عادل و دادگر بکار رفته است (تفضلی، ۱۳۶۴: ۱۲) که از مهمترین دعاوی مشروعیت‌زا در عصر ساسانی بود. شواهد متنی، چه در متون فارسی میانه زردشتی و چه در متون اسلامی، نشان‌دهنده استمرار این دعوی در سرتاسر عصر ساسانی و انتقال آن به دوره اسلامی است. باین‌وصف، این دعوی بر منابع اپی‌گرافیک اندکی ظاهر شده است و تنها معدودی از شاهنشاهان ساسانی سکه‌نوشته l'st را بر مسکوک‌های خود ضرب کرده‌اند.

پاروک با استناد به کاتالوگ موزه هندوستان حضور این سکه‌نوشته را بر پشت دیناری از شاپور دوم ثبت کرده است. همچنین او به گزارش دروین^۴ اشاره می‌کند که این سکه‌نوشته را بر پایه تصویر آتشدان یکی از درم‌های یزدگرد دوم خوانده است (پاروک، ۱۹۲۴: ۲۹۳). گوبل به درج این سکه‌نوشته بر تعدادی از مسکوکات شاپور دوم تا بهرام چهارم اشاره کرده است؛ اگرچه به این نکته اشاره می‌کند که این سکه‌نوشته بر بسیاری از مسکوک‌های این دوره ضرب نمی‌شود یا به صورت مخفف و مخدوش ضرب شده است. او به صورتی هوشمندانه ضرب این سکه‌نوشته را با تکامل نهاد دینی زردشتی در این عصر و رابطه بهرام چهارم با این نهاد قدرتمند مرتبط می‌داند، اما از تحلیل تاریخی آن خودداری می‌کند (گوبل، ۱۹۷۱: ۲۲). شیندل در جلد سوم *SNS*، بررسی روشمندی از مسکوک‌های ساسانی سده‌های چهارم و پنجم میلادی ارائه کرده است و این سکه‌نوشته را تنها بر مسکوک‌های بهرام چهارم و یزدگرد یکم موجود در گنجینه‌های مورد مطالعه در این مجموعه خوانده است (شیندل، ۲۰۰۴: دفتر دوم، ۱۴۳). به نظر می‌رسد که هیچ یک از سکه‌شناسان دلیلی برای درج این سکه‌نوشته ارائه نکرده‌اند.

نگارنده می‌کوشد تا با استناد به شواهد متنی و داده‌های اپی‌گرافیک، تحلیلی تاریخی از رواج و دلیل درج این سکه‌نوشته در یک دوره خاص از تاریخ ساسانی ارائه کند. این پژوهش بدین نکته توجه می‌کند که سکه‌نوشته l'st نه تنها با مفهوم عدالت مرتبط است، بلکه می‌تواند اشاره‌ای به راست‌دینی مبتنی بر ثنویت زردشتی از جانب شخص شاهنشاه باشد. ضرب این سکه‌نوشته نشان می‌دهد که شرط برقراری عدالت و توجه به راست‌دینی زردشتی از شروط مهم مشروعیت شاهنشاه بود. عدالت در دوره اسلامی نیز مورد توجه امرا و شاهان حاکم بر جهان ایرانی قرار گرفت و موجب کسب مشروعیت ایشان در نزد جامعه می‌شد.

۲. «عدالت» در جهان ایرانی

توجه به مفهوم عدالت و عادل نامیدن فرمانروایان سنتی رایج در خاور نزدیک و جهان مدیترانه‌ای بود. در این بخش از جهان باستان، شاه مهمترین منبع قانون‌گذاری بود و به همین دلیل او خود را در جایگاه برقرارکننده عدالت معرفی می‌کرد. همان‌گونه که ایدئولوژی پادشاهی در مصر، فراعنه را حامی «عدالت»^۵ معرفی می‌کرد (مانینگ، ۲۰۱۳: ۸۸) یا در آشور، شاه به‌عنوان بالاترین قاضی و دادگاه عالی عمل می‌کرد (باریاموچ، ۲۰۱۳: ۱۴۴)؛ پادشاهان هخامنشی نیز در کتیبه‌هایشان خود را حامی فرمان‌بران و مجری قانون معرفی می‌کردند. پلوتارخ بر این نکته تأکید می‌کند که ایرانیان شاه را داور خوب و بد می‌دانستند (Artaxerxes, XXIII) و شاه عالی‌ترین مرجع قضایی در سرتاسر شاهنشاهی هخامنشی بود. داریوش ادعا می‌کرد که وظیفه او از بین بردن شورش و برقراری نظم است و این مقام از جانب بزرگترین بغان به او بخشیده شده است:

“*θātiy Dārayava^huš xšāyaθiya: A^huramazdā, yaθā avaina^t imām būmim yaudaⁿtim, pasāvadim manā farābara^t; mām xšāyaθiyam akunauš; adam xšāyaθiya d^hmiy; vašnā A^huramazdāhā adamšim gāθavā niyašādayam.*” (DNa, 30-36).^۶

«داریوش شاه می‌گوید: هنگامی که اهورهمزدا این سرزمین آشوبگر را دید؛ پس آن را به من فرا برد (بخشید). مرا شاه کرد. من شاه هستم. به‌خواست اهورهمزدا من در جای‌شان نشاندم (شورش را خواباندم)».

همان‌گونه که شاه هخامنشی عالی‌ترین مجری قانون در کل امپراتوری بود، شهربان^۷ نیز این نقش را در قلمرو خود برعهده می‌گرفت. درواقع همانند دولت‌های پیشین خاور نزدیک باستان، همان کارکنانی که تصمیمات اداری را اخذ می‌کردند، تصمیمات قضایی را نیز اتخاذ می‌کردند (وستبروک، ۲۰۰۳: ۲۷)، اما همان‌گونه که نامه داریوش به گاداتاس نشان می‌دهد، شاه شاهان نهایت توجه را به احکام صادره از جانب شهربان‌ها نشان می‌داد (لوکوک، ۱۳۸۹: ۳۳۱).

این مفهوم به جهان هلنیستی نیز راه یافت و عنوان *Dikaioi*، عادل، بر مسکوک‌های شاهان هلنیستی درج شد. در ایران شرقی نیز احتمالاً درج این عنوان بر مسکوک‌های کوشانی متأثر از سنت‌های هلنیستی رایج در باکتریای یونانی بود، چنان‌که کنیشه در کتیبه رباطک (KR, 1) خود را با عنوان‌های *ραφτογο, λαδεργο*^۸ خوانده است.

ظهور عنوان *Dikaioi* در دیوان‌سالاری اشکانی نیز احتمالاً برگرفته از سنت رایج در دولت‌های هلنیستی بود. این عنوان که در مسکوک‌های ضرب باکتريا نیز مشاهده می‌شود، جانشین عنوان نجات‌دهنده^۹ بر مسکوک‌های مهرداد یکم^{۱۰} شد (شیپمان، ۱۳۹۰: ۳۵).^{۱۱}

به نظر می‌رسد که در دوره اشکانی پادشاه شخصاً نیز به قضاوت می‌نشست. فیلوستراتوس^{۱۲} (*Life of Apollonius of Tyana*, I. 25) از ساختمانی در بابل سخن می‌گوید که سقف آن گنبدی از جنس یاقوت کبود بود و همچون آسمان به‌نظر می‌رسید. تصاویر خدایان، همچون اجسامی طلایی که در اثیر^{۱۳} می‌درخشند، بر تارک آن نقش بسته بود و شاه اشکانی در این ساختمان به

قضاوت می‌نشست. چهار دارکوب از جنس طلا، یادآور آدراسته^{۱۴} ایزدبانوی عدالت، از سقف آویزان بودند تا به یاد شاه آورند که خود را برتر از آدمیان دیگر نداند (فیلوستراتوس، ۱۹۱۲: ۷۷). نویسنده یونانی از کاربرد نشانه‌های فرهنگ هلنیستی در بنای ساختمان مذکور یاد می‌کند، اما نمی‌دانیم چه میزان از توصیف وی برخاسته از خصلت اخلاق‌مداری هلنیستی اوست و تا چه اندازه می‌توان به این توصیفات اعتماد کرد. می‌توان با نظر شکی در تخیلی بودن این داستان همراه بود (شکی، ۲۰۰۹: ۱۷۷)، اما روایت او سندی است بر قضاوت مستقیم و شخصی شاهنشاه اشکانی.

شواهد متنی و اپی‌گرافیک بر رواج این مفهوم در عصر ساسانی تأکید دارند و غالب مورخان مسلمان عدل را از اصول فرمانروایی در نزد شاهنشاهان ساسانی بر شمرده‌اند و به رواج این خصلت در نزد ایشان اشاره کرده‌اند. مانند اشاره طبری به عدالت پادشاهی مشهور به تندخویی، هرمزد دوم، در رفتار با رعایا^{۱۵} یا رویکرد هرمزد چهارم در برقراری عدالت و جلوگیری از زورگویی اشراف بر زیردستان.^{۱۶} در متون و مسکوکات دوره اسلامی نیز شاهد رواج سکه‌نوشته «عدل» و مشروعیت حاصل از کاربرد آن هستیم.

۳. کاربرد *rāst* در کتیبه‌ها و منابع نوشتاری

^{۱۷}*rāst* صفتی است مشتق از *rāsta*- فارسی باستان که با افزودن -ta- (پسوند صفت مفعولی) به صورت بالانده *—vrād*، آماده کردن، پدید آمده است و در فرآیند دگرگونی آوایی d پیش از t، به S تبدیل شده است (منصوری، ۱۳۹۵: ۳۷۹). این واژه در کتیبه *DNa* به عنوان صفتی، راست و درست، برای موصوف، راه (*paθīm*)، آمده است:

“*Martiyā, hyā A^huramazdāhā framānā, hauvtaiy gastā mā θaⁿdaya; paθim tyām rāstām mā avarada; mā sta^mbava.*” (*DNa*, 56-60).^{۱۸}

«ای مرد آن چه که فرمان اهوره‌مزدا [است] تو را بد نسپهد (بد جلوه نکند). راهی که راست [است] (راه درست) را رها مکن. سرکش مباش (شورش مکن).»

rāstam به معنای راستی [را]، و در تقابل با ناراستی (*miθa-*)، در سطر هفتم از کتیبه *DNb* ذکر شده است:

“*θātīy Dārayava^huš xšāyaθīya: vašnā A^huramazdāhā avākaram a^hmiy, tya rāstam dauštā a^hmiy, miθa naiy dauštā a^hmiy*” (*DNb*, 5-8).^{۱۹}

«می‌گوید داریوش شاه: به خواست اهوره‌مزدا این‌چنین هستیم، که راستی را دوستیم، که بدی (ناراستی) را دوست نیستیم.»

در ستون چهارم کتیبه بیستون ستاک *-rštā- / -arštā-* که اسمی مونث است در معنای راستی و عدل بکار رفته است:

“*θātīy Dārayava^huš xšāyaθīya: avahyarādīy A^huramazdā upastām abarad¹ utā aniyāha bagāha, tyaiy hatīy, yaθā naiy arika āham, naiy draujana āham, naiy zurakara āham, naiy adam naimaiy taumā, upariy arštām upariyāyam; naiy škauθim naiy tunuvaⁿtam zūra akunavam*” (*DB*, IV. 61-5).^{۲۰}

«داریوش شاه می گوید: به همین دلیل اهوره مزدا مرا یاری کرد و این بغان که هستند [زیرا] که نافرمان نبودم، دروغگو نبودم، زورگو نبودم، نه من و نه تبار من. مطابق با راستی (عدل) رفتار کردم؛ نه بر ضعیف و نه بر توانمند زور نورزیدم».

این واژه که ریشه در OP. *rāsta-* دارد، نزدیکترین واژه به نام *Arštāt-* ایزدبانوی عدالت، در اوستایی متاخر است و احتمالاً صورت ساده شده حذف هجای همسان از OI. **ršta-* > YA. *aršta-* به معنی مستقیم و راست است.^{۲۱} جدای از دلیل ریشه‌شناختی، معنای «عدل» برای این واژه به دلیل کاربرد معادل بابلی di-na-a-tú برای آن تقویت می‌شود؛ زیرا این واژه در تحریر بابلی کتیبه بیستون معادل OP. *dāta-* و به معنی قانون به کار رفته است (اشمیت، ۲۰۱۴: ۲۳۹).^{۲۲} در دوره میانه شاهد تحول این واژه از ایرانی باستان به پارسی و فارسی میانه هستیم. با شکل پارسی *rāšt* در متون پارسی مانوی بسیار برخورد می‌کنیم که گاه به عنوان صفتی برای ایزدان مانوی ذکر شده است. چنان که در متن زیر به عنوان صفتی برای نریسه ایزد، از ایزدان آفرینش سوم مانوی، آمده است:

“ōn bay rāšt ud mihrbān, frawēnag yazd, ō man hufrayādā, u-m wxad dastōār bawāh” (M67/R/ii/28-32).²³

«ای بغ راست و مهربان! ایزد فرابیننده! مرا فریاد رس! و خود دستگیرم باش» (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۶: ۲۴۱).

نکته جالب در این متن به کاربرد همزمان دو صفت راست و مهربان است که در فهرست صفات شایسته بهرام دوم در کتیبه کردیر در کعبه زردشت نیز در کنار یکدیگر ذکر شده‌اند (KKZ, 7) و پیشینه‌ای احتمالی از کاربرد همزمان این صفات در هر دو سنت زردشتی و مانوی را فراهم می‌کنند.

در متون فارسی میانه زردشتی نیز *rāst* صفتی برای ایزدان است که به ویژه برای ایزدان مهر و رشن، داوران جهان مینوی، به کار می‌رود:

“frāz ō činwad puhl widārdan nē tuwān ānōh dādwar ī rāst čiyōn mihr [ud] rašn” (HHK, 7).²⁴

«بر فراز پل چنود نتوان گذشتن؛ [زیرا] آنجا دادور راست (عادل) چون مهر [و] رشن [است]»
تفضلی در ترجمه خود از مینوی خرد، معادل عادل را برای این صفت به کار برده است:

“ud tarāzēnīdārīh ī rašn ī rāst” (MX, 1.119).²⁵

«و رشن عادل [راست] (اعمال او را) می‌سنجد» (تفضلی، ۱۳۶۴: ۱۲).

نکته‌ای که باید بدان توجه کرد ریشه *√raz* است که در نام ایزد رشن بدان بر می‌خوریم و صورت اوستایی ریشه *√rad* در فارسی باستان است. از این ایزد در متون اوستایی بسیار یاد شده است. او به همراه ایزدان مهر و سروش روان درگذشتگان را «با ترازویی مینوی که به هیچ سو گرایش ندارد» می‌سنجد و در این میان فرقی بین هیچ یک از درگذشتگان قایل نمی‌شود (MX, 1.120). از این منظر عمل او مشابه شاهنشاه ساسانی است که خود به شخصه در

جریان بارعام به قضاوت می‌نشست. توجه به این نکته ضروری است که عدالت شاهانه از نشانه‌های بهدینی است و پادشاه نیکوی زردشتی کسی است که داد ورزد:

“*hupādixšā(y) ān bawēd kē šahr ābādān ud dryōšān abēmud ud dād ud ēwēn ī rāst dārēd ud framāyēd” (MX, 14. 16).²⁶

«پادشاه نیک آن باشد که شهر [کشور] را آبادان و درویشان را بی‌ستم دارد، و داد و آیین راست فرماید».

در متون فارسی میانه زردشتی نیز دین زردشتی را با صفت *rāst* می‌نامند:

“kū škenēm ud gugānēm u-t *nigūnsār kunēm kāl bod ī ašmā dēwān ud druzān ud jādūgān ud parīgān pad hōm ud barsom ud dēn ī rāst ī weh, dādār Ohrmazd ō man *čāšt” (MX, 56. 28).²⁷

«که می‌شکنم، نابود می‌کنم و سرنگون می‌کنم تو را و کالبد شما دیوان و دروجان و جادوگران و پریان را با هوم و برسم و با دین راستی به (= بهدین) که آفریدگار اورمزد به من آموخت» (تفضلی، ۱۳۶۴: ۷۵).

این صفت نه تنها برای شاهان، بلکه برای پاکان دین زردشتی نیز به کار می‌رفت.

“abar-iz rāst, [ud] rād frašōštar” (WZ, 33. 0).²⁸

«همچنین نیز فروشتر راست [و] راد».

همچون مثال فوق در بسیاری از اندرزنامه‌های پهلوی، و احتمالاً به پیروی از سنت دینی یا دیوان‌سالارانه، صفات راد و راست به همراه یکدیگر یاد شده‌اند:^{۲۹}

“ēwēn ud paymān pad kār dārēd ud pad kār ud dādestān rād ud rāst ud rāstān hamīgān bēd” (HHK, 3).³⁰

«آیین (= رسم) و پیمان (= میانه‌روی) را به کار دارید (= به-کار ببندید) و در کار و دادستان (= انجام امور، وظیفه)، راد و راست و همراه (= متحد) راستان باشید» (گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۸: ۳۱).

مفهوم دینی-اخلاقی «راه راست» از ترکیباتی است که از زبان‌های ایرانی باستان شاهد حضور آن هستیم. یکی از نمونه‌های بارز آن، که پیشتر بدان اشاره شد، کاربرد ترکیب “paθim tyām” “aštiām» «راهی که درست [است]»، در کتیبه *DNa* است (DNa, 58-9).

صورت پهلوی “rāh ī rāst”، در متون فارسی میانه زردشتی قابل مشاهده است:

“ī-š argōmand,³² garān-menišnīhā pad wināh ī kard čašmagāhēnēd u-š huāfrāhīhā nimāyēd ān ī abēzag rāh ī rāst. pad har kār ī-š tan pad-iš āyēd ō hanjāman kāmēd” (WZ, 30. 46).³³

«او را رنجیده و دل‌نگران به گناه مرتکب شده سرزنش کند و با اندرز نیک به او آن راه راست پاک را، در هر کاری که در انجمن به تن او خواهد آمد، بنماید» (راشد محصل، ۱۳۹۰: ۸۶).

۴. تحلیل تاریخی عنوان *rāst* در منابع اپی‌گرافیک

صفت *rāst* در کتیبه کردیر در کعبه زردشت استفاده شده است. کردیر در توصیف بهرام دوم او را با صفاتی شایسته در سنت زردشتی توصیف می‌کند که *rāst* نیز از جمله آنهاست :

“*pas kū warahrān šāhān šāh ī Šābuhragān ō bayān gāh šud ud warahrān šāhān šāh ī warahrānagān andar šahr rād ud rāst ud mihrbān ud hugar ud kirbakkar pad šahr ēstād*” (KKZ, 7).³⁴

«پس از آن که شاهان شاه بهرام پسر شاپور (بهرام یکم) به جایگاه بغان (سرای آخرت) رفت و شاهان شاه بهرام پسر بهرام (بهرام دوم) که در کشور راد و راست و مهربان و نیکوکار و کرفه‌گر (ثواب‌کار) [نام‌بردار بود] بر کشور ایستاد (شهریار شد)».

در منابع اپی‌گرافیک متعلق به دوره ساسانی با نام‌های مرکبی برخورد می‌کنیم که یکی از اجزا آنها *rāst* است. از جمله آنها می‌توان به معنی به نام *Rāst-Ādur* اشاره کرد که از او مهری با شناسهٔ 4 BML CC به دست آمده است (ژینیو، ۱۹۸۶/۲: ۱۵۲، ش. ۷۹۵). همچنین مهری با شناسهٔ 2413 KMW در دست است که متعلق به شخصی به نام *Rāst-Šābuhr* است (ژینیو، ۲۰۰۳: ۱۵۲، ش. ۲۸۴). نام *Rāstag* نیز بر ظرفی سیمین با شناسهٔ 26 AOMT درج شده است (ژینیو، ۱۹۸۶/۲: ۱۵۲، ش. ۷۹۶). در کتیبهٔ شاپور یکم در کعبهٔ زردشت (ŠKZ, 49) نیز با شخصی دارای این نام برخورد می‌کنیم که در هنگام نگارش این کتیبه شهرت و اُردشیر بوده است. ژینیو نام او را *Rāstag* آوانویسی کرده است (همان‌جا)، درحالی‌که هویزه این نام را *Rastag*³⁵ ضبط کرده است (هویزه، ۱۹۹۹: دفتر یکم، ۶۱). همچنین در این کتیبه (ŠKZ, 48) از یکی از درباریان شاپور یکم به نام *jōymard ī Rastagān* صحبت شده است که ژینیو این نام را نیز، با وجود نیامدن مصوت *ā* در هر دو نام، به عنوان شاهد مثال خود ذکر کرده است و *Rastag* ذکر شده در بند ۴۹ را پدر *jōymard* ذکر شده در بند ۴۸ دانسته است (ژینیو، ۱۹۸۶/۲: ۱۵۲، ش. ۷۹۶). در حالی که هیچ شاهد درون‌متنی برای صحت این انتساب وجود ندارد.

بر برخی از مسکوک‌های ضرب‌شده به سبک اصلی هرمزد یکم و بهرام یکم، گهگاه خط دومی اضافه شده است که حاوی عبارتی توصیفی است. این عبارت را *šāro jāyēdān* (*jāwēdān*)، «از شهریاری جاویدان»^{۳۶} خوانده است [می‌توان آن را سرزمین جاویدان نیز ترجمه کرد] و گیزلن *ārda-šahr* «آن که شهریاری را بر عدل بنا کرد»، خوانده است (آرام و گیزلن، ۲۰۱۲: ۱۶). خوانش گیزلن از این عنوان می‌تواند نخستین نشانه از درج عنوانی مبتنی بر عدالت شاهانه بر مسکوک‌های ساسانی باشد.

سکه‌نوشتهٔ 1st نخستین عنوانی است که خارج از فهرست رسمی عناوین شاهنشاهان سدهٔ سوم و چهارم میلادی، بر مسکوک‌های ساسانی راه یافت.^{۳۷} به عبارت دیگر ضرب این عنوان بر مسکوک‌های ساسانی نخستین نشانه از تحولاتی است که از سدهٔ پنجم به تغییر در ساختار اجتماعی-سیاسی جامعهٔ ساسانی انجامید. پاروک نخستین پژوهشگری است که به درج سکه‌نوشتهٔ 1st بر پایهٔ آتشدان‌های حک‌شده بر پشت برخی از مسکوک‌های شاپور دوم و جانشینانش اشاره می‌کند (پاروک، ۱۹۲۴: ۲۹۳). نمونه‌های به‌دست آمده در مجموعه‌های مورد استناد *SNS* حاکی از تداوم کاربرد عنوان *rāst* بر پشت برخی از مسکوک‌های (Typ 3) بهرام

چهارم (شیندل، ۲۰۰۴: دفتر دوم، ۱۴۳) و گونه دوم (Typ 2) مسکوک‌های یزدگرد یکم است (همان: ۱۸۶). بنا به مندرجات جلد سوم *SNS*، به نظر می‌رسد که این عنوان پس از او بر مسکوک‌های دیگر شاهنشاهان ساسانی ضرب نشده باشد؛ اگرچه گویل به درج آن بر مسکوک‌های یزدگرد دوم نیز اشاره کرده است (گویل، ۱۹۷۱: ۲۲).

هم‌زمان با درج سکه‌نوشته l'st بر مسکوک‌های ساسانی شاهد تغییر و تحولی عمده در سیاست‌های دولت ساسانی هستیم. شاپور دوم که می‌کوشید سرزمین‌های از دست‌رفته در دوره فرمانروایی نیایش، نرسی، را بازپس گیرد، درگیر نبردهایی طولانی با رومیان شد که تا واپسین سال‌های فرمانروایی او ادامه یافت. اگرچه او توانست از تهاجم خطرناک یولیانوس مرتد جان سالم بدر برد، اما شاهد نبردهایی به همان اندازه خون‌بار در سویه شرقی قلمرو خود شد. به نظر می‌رسد شاپور دوم بعد از برخوردی نه‌چندان موفقیت‌آمیز با اقوام شرقی، که پاستوس بوزاند بدان اشاره کرده است (*History of the Armenians*, V. 37)، بخشی از قلمرو خود را از دست داد و نهایتاً ساسانیان برای حفظ سرحدات خود مجبور شدند تا دولت حایل کوشانی-ساسانی را، که در زیر ضربات اقوام بیابان‌گرد شرقی بسیار تضعیف شده بود، به قلمرو خود ملحق کنند. در آخرین دهه‌های سده چهارم میلادی، شاهد بحران در ساختارهای دولت ساسانی هستیم و هر سه شاهنشاهی که در این دوره به قدرت رسیدند. عزل یا به قتل رسیدند. حتی در سده پنجم میلادی نیز تنها یک شاهنشاه، یزدگرد دوم، در بستر درگذشت و دیگر شاهان این خاندان سرنوشتی خونبار یافتند. بنابراین طبیعی به نظر می‌رسد که دربار ساسانی در این دوره آشفته و پرخطر به دنبال بهره‌گیری از باورهای دینی باشد که اکثریت فرمان‌بران از آن استقبال می‌کردند و مورد توجه نهاد دین زردشتی قرار داشت. بدین ترتیب دعوی عدالت شاهانه می‌توانست بر مشروعیت خاندان ساسانی و شخص شاهنشاه بیافزاید.

اگرچه منابع نوشتاری و سکه‌شناختی دوره اسلامی این فرض را قوت می‌بخشند که سکه‌نوشته l'st نشانه توجه به عدالت شاهانه است، اما این احتمال وجود دارد که منظور از درج l'st بر مسکوک‌های ساسانی تنها اشاره به مفهوم عدالت شاهانه نباشد؛ بلکه نمایشگر بخش نخست یک ترکیب یا عبارت دینی باشد. خوانش وبر از نامه نویافته TB1 در فارس (وبر، ۲۰۲۳)، نشان می‌دهد که گاهی به جای ضرب یک عبارت توصیفی بر مسکوک‌های ساسانی تنها به درج بخش نخست آن اکتفا شده است. چنان‌که به جای درج عبارت *abd gund* [دارای] سپاه شگفت‌انگیز، بر مسکوک‌های خسرو پرویز، تنها بخش نخست آن یعنی صفت *abd* شگفت‌انگیز، درج شده است (مطلوب‌کاری، ۲۰۲۴). از بین ترکیبات و عبارات دینی مندرج در متون فارسی میانه زردشتی می‌توان به راست‌دینی (*rāst-dēnīh*) اشاره کرد که مفهومی دینی-اخلاقی است و نقش مهمی در آموزه‌های زردشتی دارد:

“*ast fradom rāst-dēnīh, ī xwad āstwānīh ī abar dō-buništāgīh, pad ān ristag, brahm kū Ohrmazd hamāg wehīh a-wattarīh, u-š kām wisp frārōn, Ahreman wisp wattarīh, a-wehīh*” (WZ, 1. 21).³⁸

«نخست راست دینی است، که خود ایمان به دو بنی است بدان شیوه و روش که اورمزد همه نیکی است، بی‌بدی و خواست او همه نیکی است. اهریمن همه بدی است، بدون نیکی» (راشد محصل، ۱۳۹۰: ۳۵).

بنابراین، این احتمال وجود دارد که هدف از درج سکه‌نوشته ۱st توجه به راست‌دینی مبتنی بر ثنویت زردشتی از جانب شخص شاهنشاه باشد. از این‌رو، درج سکه‌نوشته ۱st بر مسکوک بهرام چهارم و یزدگرد یکم را می‌توان با شرایط متشنج سیاسی و سیاست تبلیغاتی شاهان این دوره مرتبط دانست. احتمالاً بهرام چهارم که به دست سپاهیان زیر نفوذ اشراف کشته شد (الطبری، ۱۳۸۷هـ.ق/ ۱۹۶۷م: ۶۳-۶۲)، می‌کوشید تا با درج این عنوان بر عدالت یا راست‌دینی خود، و شاید هر دو صفت، تأکید کند و پایگاه اجتماعی خود را قوی‌تر کند. یزدگرد یکم نیز این سیاست را ادامه داد؛ اما ذکر القابی مانند *dabr* به معنای گناه‌کار و فریب‌کار، (*SE*, 26)، بزه‌گر (فردوسی، ۱۳۸۸: دفتر ششم، ۳۶۱) یا اثم (الطبری، ۱۳۸۷هـ.ق/ ۱۹۶۷م: ۶۳) در متون مختلف پهلوی، فارسی و اسلامی، نشان‌دهنده ناموفق بودن اوست. در عمل نیز او فرجامی بهتر از بهرام نیافت و به احتمال زیاد، دور از پایتخت به دست اشراف کشته شد (شهبازی، ۲۰۰۳). ضرب سکه‌نوشته ۱st بر مسکوک‌های شاهنشاهان سده‌های چهارم و پنجم نشان می‌دهد که شرط برقراری عدالت و عادل بودن و توجه به راست‌دینی زردشتی از شروط مهم مشروعیت شاهنشاه در این دوره بود.

این احتمال وجود دارد که جنگ داخلی بین هرمزد سوم و پیروز و به قدرت رسیدن پسر کوچک‌تر، موجب به محاق رفتن درج این سکه‌نوشته شده باشد و تحولات بعدی، مانند جنبش مزدکی که موجب کاستن از قدرت و نفوذ نهاد دینی زردشتی و تجدید قدرت نهاد پادشاهی شد، این روند را تشدید کرده باشد. با این وجود، شرط عدالت به حیات خود در اندیشه سیاسی ساسانی ادامه داد و منابع اسلامی نیز اهمیت عدالت در دربار ساسانی را ذکر کرده‌اند. از مهمترین این منابع میتوان از *التاج فی الاخلاق الملوک* نام برد که به برگزاری بارعام در دو عید مهم نوروز و مهرگان، احتمالاً در اواسط عصر ساسانی و منطبق با دوره تاریخی مورد نظر در این پژوهش، اشاره کرده است. شاهنشاه در جریان بارعام ابتدا خود به محکمه و در پیشگاه موبدان موبد حاضر می‌شد. موبد بین شاه و شاکی داوری می‌کرد و شاهنشاه پس از برائت از جرم احتمالی، واحراز شرط عدالت، خود به قضاوت می‌نشست (جاحظ، ۱۳۲۲هـ.ق/ ۱۹۱۴م: ۱۶۰). به گفته جاحظ این رسم تا دوره یزدگرد اول برقرار بود و او آن را عوض کرد (همان، ۱۶۳). این احتمال وجود دارد که او بین دو یزدگرد خلط کرده باشد و شاهی که این رسم را تغییر داد، یزدگرد دوم باشد که بنا به تاریخ ملی در برگزاری برخی از رسوم تغییراتی ایجاد کرد (ثعالی، ۱۹۰۰: ۵۷۲). در طی بارعام اشخاص می‌توانستند به حضور شاهنشاه شرفیاب شوند و شکایت خود از افراد و صاحب‌منصبان را به عرض برسانند (جاحظ، ۱۳۲۲هـ.ق/ ۱۹۱۴م: ۱۵۹-۱۶۰). جدای از مواقع برگزاری بارعام، شاهنشاه

درخواست ضعیفان را نیز پس از بررسی و تحقیق پاسخ می‌داد. رسیدگی نوشیروان به دادخواست پیرزنی که ملکش توسط اسپهبد آذربایجان مصادره شده بود، یکی از مثال‌های قابل توجه در این زمینه است (نظام‌الملک، ۱۳۸۷: ۵۱) مجموع گزارش‌ها دادگری را به یکی از مهمترین عوامل و نشانه‌های مشروعیت شاهنشاه ساسانی تبدیل می‌کند.

اشتهار به عدالت و عادل بودن از شروط لازم برای فرمانروایی در دورهٔ پسا ساسانی بود و به همین دلیل درج عنوان «عدل»، که تشابه معنایی با عنوان *rāst* داشت، بر مسکوک‌های والیان و امرای مسلمان نیز ادامه یافت. به نظر می‌رسد که ضرب این عنوان بر مسکوک‌های اسلامی ناشی از آموزه‌های زردشتی نبوده است و شاید تحت‌تأثیر دیوان‌سالاری ساسانی و سنت‌های سیاسی ایرانی بکار رفته است. احتمالاً برای پیشگیری از انتساب به آموزه‌های زردشتی بود که دربار خلافت اموی و عباسی از ضرب این عنوان خودداری می‌کرد، اما والیان مسلمان در سرزمین‌های ایرانی از این عنوان بر مسکوک‌های خود استفاده کرده‌اند که از جمله می‌توان به نمونه‌هایی از والی ناشناس اموی در سیستان (آلبوم، ۲۰۱۱: ۳۲) و برخی از والیان عباسی طبرستان (ملک، ۲۰۰۴: ۱۱۱) اشاره کرد. نمونه‌های اندکی از ضرب این سکه‌نوشته در سرزمین‌های غربی خلافت اسلامی در دست است که از جمله می‌توان به دو نمونهٔ زیر اشاره کرد:

۱. درهمی از معزز بن طالوت، احتمالاً از فرماندهان خوارج در مغرب، متعلق به ۴-۲۲۳ ه.ق، که بر رویهٔ آن «العدل لله» و در پشت آن «عبدالله» ضرب شده است (آلبوم، ۲۰۱۱: ۷۶) که با باورهای خوارج همخوانی دارد که عدل را از اصول مذهب خود می‌دانستند.
۲. دینار ضرب‌شده در مصر از «الظاهر لإعزاز دین الله» (۲۷-۴۱۱ ه.ق) هفتمین خلیفهٔ فاطمی متعلق به ۴۲۰-۵ ه.ق (همان: ۹۷).^{۳۹}

به نظر می‌رسد که سکه‌نوشتهٔ «عدل» بیشتر در سویهٔ شرقی سرزمین‌های اسلامی و به‌ویژه در ایران شرقی یعنی سیستان، خراسان و فرارود ضرب شده باشد. از جملهٔ آنها می‌توان به نمونه‌های زیر از مسکوک‌های فرمانروایان ایرانی حاکم بر این مناطق اشاره کرد:

۱. درهم (دههٔ ۲۵۰ ه.ق) یعقوب لیث صفاری (۶۵-۲۴۷ ه.ق) (همان: ۱۴۷).
 ۲. رویهٔ دینارهای ضرب در نیشابور (۳۸۷ و ۳۸۸ ه.ق) متعلق به دورهٔ منصور (دوم) نوح سامانی (۹-۳۸۷ ه.ق) و عبدالملک (دوم) نوح سامانی (۳۸۹ ه.ق)، با نام ابوالفوارس بکتوزن و خلیفه طائع لله (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۲-۳۷۱). همچنین رویهٔ دینار ضرب در نیشابور (۳۹۱ ه.ق) متعلق به دورهٔ اسماعیل نوح سامانی (۳۸۹ ه.ق)، با نام ابوالفوارس بکتوزن و خلیفه قادر بالله (همان: ۳۷۳).
- فرمانروایان نوخاسته ترک، ایلک‌خانیان و غزنویان، که پس از فروپاشی دولت سامانی به قدرت رسیدند، عنوان عدل را بر مسکوک خود ضرب کردند. از نمونه‌های ایلک‌خانی می‌توان به درهم ضرب ۳۹۰ ه.ق در فرغانه متعلق به نصر بن علی ارسلان ایلک، امیر قراخانی (۴۰۳-۳۸۳ ه.ق) اشاره کرد که عنوان «مویدالعدل ایلک» بر پشت آن ضرب شده است.^{۴۰} عنوان «موید

العدل» بر مسکوک‌های دیگر امیران ایلک‌خانی نیز ضرب شده است (آلبوم، ۲۰۱۱: ۷-۱۶۳). همچنین عنوان «یغان تگین موفق‌العدل المنصور» بر پشت درهم ضرب ۴۰۳ه.ق در بخارا از یوسف بن منصور یغان تگین مشاهده میشود.^{۴۱} غزنویان نیز به ضرب این عنوان بر مسکوک خود علاقه‌مند بودند. درهم محمود غزنوی (۴۲۱-۵۳۸ه.ق) احتمالاً ضرب‌شده در میمنه (همان: ۱۸۰) و دینار ابراهیم بن مسعود غزنوی (۹۲-۴۵۱ه.ق) ضرب در غزنه^{۴۲} از نمونه‌های قابل توجهی هستند که این نکته را تصدیق می‌کنند.

فراوانی نسبی عنوان «عدل» بر مسکوک‌های ضرب‌شده در جهان ایرانی، به‌ویژه در نیمه شرقی آن که دور از نفوذ خلافت عباسی بود، این احتمال را پدید می‌آورد که ضرب این عنوان بیشتر از آن که با باورهای اسلامی مرتبط باشد، به میراث ساسانی بستگی داشته است. سقوط خلافت و رواج نسبی تشیع در سرزمین‌های ایرانی، که عدالت الهی از اصول آن دانسته می‌شود، می‌تواند عاملی باشد که موجب شد تا ایلخانان و دیگر اردوهای مغولی، تیموریان و گورکانیان که در ارتباط نزدیک با فرهنگ ایرانی قرار داشتند، عنوان «عدل» را بر مسکوک خود ضرب کنند.

۵. نتیجه

این مقاله به معنی، مفهوم و دلیل ضرب سکه‌نوشته *l'st* بر مسکوک‌های چند تن از شاهنشاهان ساسانی در سده‌های چهارم و پنجم میلادی اختصاص دارد. نگارنده کوشیده است تا با استناد به مطالعات متنی، منابع اپی‌گرافیک و تحلیل تاریخی به این پرسش پاسخ دهد که دلیل ضرب این سکه‌نوشته بر مسکوک‌های ساسانی چیست؟ و در ادامه این فرضیه را مطرح می‌کند که سکه‌نوشته *l'st*، که حرف‌نوشته واژه *rāst* است، نه تنها با مفهوم عدالت شاهانه مرتبط است، بلکه می‌تواند اشاره‌ای به راست‌دینی مبتنی بر ثنویت زردشتی از جانب شخص شاهنشاه باشد که مفهومی دینی-اخلاقی است و نقشی مهم در آموزه‌های زردشتی دارد. به نظر می‌رسد در شرایط بحرانی پایان سده چهارم و ابتدای سده پنجم، که دربار ساسانی نیازمند همراهی و حمایت نهاد دینی زردشتی بود، ضرب عنوان *rāst* بر مسکوک‌های شاهنشاهان این دوره، نشان‌دهنده کوشش دربار ساسانی در جذب مخاطب زردشتی، به‌ویژه موبدان، و کسب مشروعیت بود. همچنین به نظر می‌رسد که واژگان و ترکیباتی که در ساخت آنها واژه *rāst* بکار رفته است، بیش از آن که به اصطلاحات فنی علم حقوق پرداخته باشند، به جنبه دینی-اخلاقی مفهوم عدالت توجه کرده‌اند.

ضرب سکه‌نوشته *l'st* بر مسکوک‌های شاهنشاهان سده‌های چهارم و پنجم نشان می‌دهد که شرط برقراری عدالت و عادل‌بودن و توجه به راست‌دینی زردشتی از شروط مهم مشروعیت شاهنشاه در این دوره بود. این احتمال وجود دارد که جنگ داخلی بین هرمزد سوم و پیروز و به قدرت رسیدن پسر کوچک‌تر، موجب به محاق رفتن درج این سکه‌نوشته شده باشد و تحولات بعدی، مانند جنبش مزدکی که موجب کاستن از قدرت و نفوذ نهاد دینی زردشتی و تجدید قدرت نهاد پادشاهی شد، این روند را تشدید کرده باشد. با این وجود، شرط عدالت به حیات خود در

اندیشه سیاسی ساسانی ادامه داد و منابع اسلامی نیز اهمیت عدالت در دربار ساسانی را ذکر کرده‌اند.

شواهد متنی، چه در متون فارسی میانه زردشتی و چه در متون اسلامی، و اپی‌گرافیک نشان‌دهنده استمرار دعوی عدالت از جانب فرمانروایان در سرتاسر عصر ساسانی و انتقال آن به دوره اسلامی است. باین‌وصف، شاید برای پیشگیری از انتساب به آموزه‌های زردشتی بود که دربار خلافت اموی و عباسی معمولاً از ضرب این عنوان خودداری می‌کرد و تنها والیان عرب در برخی از مناطق به ضرب این سکه‌نوشته اقدام کرده‌اند. پیدایش دولت‌های محلی ایرانی موجب رواج نسبی عنوان «عدل» بر مسکوک‌های ضرب‌شده در جهان ایرانی، به‌ویژه در نیمه شرقی آن شد که دور از نفوذ خلافت عباسی بود. اندک نمونه‌های موجود در سرزمین‌های غربی جهان اسلام، این احتمال را پدید می‌آورد که ضرب این عنوان بیشتر از آن که با باورهای اسلامی مرتبط باشد، به میراث ساسانی جهان ایرانی وابسته بود.^{۴۳}

پی‌نوشت‌ها

1. *rāst-dēnīh*
 2. Jamasp-Asana, 1913: 56
 3. Anklesaria, 1913: 155
 4. Drouin, Édouard (1842-1910)
 5. Ma'at
 6. Kent, 1953: 137; Schmitt, 2009: 102-3.
- به رغم تفاوت‌های گاه آشکار بین دو خوانش کنت و اشمیت، در این پژوهش اکثراً به متن کنت، که بیشتر در دسترس خواننده است، اتکا شده است؛ هرچند علایم سجاوندی براساس خوانش اشمیت ثبت شده‌اند.
7. OP: *xšaçaṣpāvan*; MP: *šasab*
- ۸- *ραβτογο* صفتی به معنای راست و درست‌کار (the righteous) است (Sims-Williams, 2004: 55). پسوند *-ογ(o)* صورت تحول یافته **uka* در زبان بلخی است (Gholami, 2009: 36, 39) که به‌نظر می‌رسد این پسوند، برخلاف *-aka* و *-ika*، در دیگر زبان‌های ایرانی باستان معادلی ندارد. سیمزویلیامز پسوند را همان صورت تحول یافته *-aka* ایرانی باستان در نظر گرفته است و شکل ایرانی باستان این صفت را به صورت MPth. *rāšt* > *rāštaka** بازسازی کرده است (Sims-Williams & Cribb, 1995/6: 94).
- λαδειγο* شکل بلخی MP. *dādīg* قانونی که در اینجا به معنای عادل (the just) است (Sims-Williams, 2004: 55). پسوند *-ιγο* یا *-ειγο* معادل پسوند *-īg* [پسوند سازنده صفت نسبی از نام در ایرانی میانه غربی] است (Falk & Sims-Williams, 2017: 135).
9. Soter
 10. Mithridates I (c. 171- 138 BCE)
 11. Schippmann, 1980: 26
 12. Philostratus
 13. Ether
 14. Gk. Ἀδρήστεια; Adrasteia
- ۱۵- «و سار فیهم بأعدیل السیره، و کان حریصاً علی انتعاش الضعفا و عماره البلاد و العدل علی الرعیة» (الطبری، ۱۳۸۷: ۵۱۹/۱۹۶۷: ۵۵).

۱۶ - «و كان مُتَحَرِّياً للسيرة في رعيته بالعدل، شديداً على العضاء لاستطالتهم كانت على الوُضاء» (الطبري، ۱۳۸۷هـ.ق/ ۱۹۶۷م: ۱۷۲).

17. l'st

18. Kent, 1953: 137; Schmitt, 2009: 104.

19. Kent, 1953: 138; Schmitt, 2009: 105-6.

20. Kent, 1953: 129; Schmitt, 2009: 82-3.

۲۱. مقایسه شود **ršta-tā-* < *řštā-* OP. با **ršta-tāt-* < *Ařštāt-* (Schmitt, 2014: 239) YA. در دوره میانه نیز به رغم نزدیکی معنایی این دو واژه شاهد تمایز آنها در متون هستیم و اصطلاحات برگرفته از هر دو ستاک *arštā-* و *dāta-* هم‌زمان رایج بودند و گاه همچون کتیبه رباطک شاهدیم که از هر دو عنوان در کنار یکدیگر یاد شده است (Sims-Williams, 2004: 55).

اصطلاحاتی مانند *dād*, *dādwar*, *dādestān* که با *OP. dāta-* مرتبط هستند، از ریشه *√dā-*، به معنی چیزی را نهادن و وضع کردن، هستند (AiW, 714) و بیشتر با اصطلاحات فنی علم حقوق مرتبط هستند. به ویژه اصطلاح *dādestān* که به معنی قانون مدنی، قانون شرعی یا نظم کیهانی است (شکی، ۱۹۹۳: ۵۰-۵۴۹) و اصطلاحی رایج برای اشاره به رویه‌های قانونی است که در چارچوب آن، پرونده به دادگاه ارائه و حکم صادر می‌شود. هنگامی که این اصطلاح در چنین بافتی بکار می‌رود، معمولاً با فعل *rāyēnīdan*، سامان دادن، رهبری و هدایت کردن، همراه می‌شود (Josephson, 2003: 267).

در حالی که واژگان و ترکیباتی مانند *rāst*, *rāstīg*, *rāstān-ayārīh* و غیره، به جنبه دینی-اخلاقی مفهوم عدالت توجه می‌کنند.

23. Boyce, 1975: 115 (text bg, 1).

24. Jamasp-Asana, 1913: 56

25. Anklesaria, 1913: 22

26. Anklesaria, 1913: 60

27. Anklesaria, 1913: 155

28. Gignoux & Tafazzoli, 1993: 114; ۱۳۹۰: ۲۳۹، راشدمحصل،

۲۹. برای استمرار کاربرد هم‌زمان این دو صفت در دیوان‌سالاری ساسانی ر.ک به کتیبه کردیر در کعبه زردشت (KKZ, 7).

30. Jamasp-Asana, 1913: 56

31.- <https://www.parsigdatabase.com/search>

۳۲. ژینیو و تفضلی این واژه را، ظاهراً به پیروی از انکلساریا، *arsōmand* به معنی اشکبار خوانده‌اند (Gignoux & Tafazzoli, 1993: 106). راشد محصل به این خوانش در یادداشت‌های کتاب خود اشاره کرده است (راشدمحصل، ۱۳۹۰: ۳۱۵، ش. ۷۳).

33. Gignoux & Tafazzoli, 1993: 106, 108; ۱۳۹۰: ۲۳۳، راشدمحصل،

34. Ginoux, 1991: 58

35. “l'stk ZY why'rthštr štrp”/ *Rastag ī Weh-Ardašīr šasab*

36. “of eternal reign”

۳۷. فهرست رسمی عناوین که غالباً با کمترین میزان تغییر بر مسکوکات ساسانی در سده‌های سوم و چهارم درج می‌شد به شرح زیر است:

“*mazdēs bay* ‘نام شاهنشاه’ *šāhān šāh Ērān [ud an- Ērān] kē čīhr az yazdān*”

38. Gignoux & Tafazzoli, 1993: 32; ۱۳۹۰: ۱۶۶، راشد محصل،

۳۹. لازم است به نقش مهم عدل الهی در نزد خوارج، معتزله و فرقه‌های مختلف تشیع توجه شود که احتمالاً متفاوت با سرچشمه مفهوم عدل شاهانه در جهان ایرانی است. از آن‌جا که مسکوک‌ها ابزاری برای تبلیغ ایدئولوژی حکومتی هستند و به‌ندرت در خدمت تبلیغات فرقه‌های دینی قرار می‌گرفتند، بکارگیری مفهوم عدالت شاهانه بر آنها منطقی‌تر به نظر می‌رسد و

دلیل درج بیشتر این سکه‌نوشته در سوبه شرقی جهان ایرانی را باید در همین نکته جست. اگرچه در سده‌های متاخر بین دو مفهوم عدالت الهی و عدالت شاهانه هم‌پوشانی پدید آمد، اما بکارگیری عباراتی مانند «عدل مظفر»، ماده تاریخی صدور فرمان مشروطیت، نشان می‌دهد که حتی در همین ادوار نیز درج سکه‌نوشته عدل بر مسکوک‌های شاهان ایرانی بیشتر ناظر بر مفهوم عدالت شاهانه بوده است.

40 – <https://qarakhanid.com/coin/13/>

41. <https://qarakhanid.com/coin/379/>

42.

<https://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=7552290&AucID=8895&Lot=3269&Val=a1aa9bf8a8459520b1e5a96a05d2d8c2>

۴۳. نگارنده لازم می‌داند از دوستان گرامی دکتر نیما جمالی و علیرضا عربانی برای راهنمایی‌های ارزشمندشان تشکر کند.

منابع

- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۶). *سرودهای روشنائی جستاری در شعر ایران باستان و میانه و سرودهای مانوی*، تهران: هیرمند.
- تفضلی، احمد (۱۳۶۴). *مینوی خرد*. تهران: اساطیر.
- جاحظ، ابوعثمان عمر بن بحر (۱۳۲۲ ه.ق / ۱۹۱۴ م). *كتاب التاج فی اخلاق الملوك*، بتحقیق احمد زکی پاشا، قاهره: مطبعه الامیریة.
- راشد محصل، محمدتقی (۱۳۹۰). *وزیرگیهای زادسپریم*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سمت.
- شیپمان، کلاوس (۱۳۹۰). *مبانی تاریخ پارتیان*، ترجمه هوشنگ صادقی. تهران: فرزانه روز.
- الطبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۳۸۷ ه.ق / ۱۹۶۷ م). *تاریخ الامم و الملوك*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، الجزء الثاني، بیروت: دارالتراث.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امید سالار، دفتر ششم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۹). *کتابخانه‌های هخامنشی*، ترجمه نازیلا خلخالی، تهران: فرزانه روز.
- منصوری، یدالله (۱۳۹۵). *فرهنگ حقوقی زبان پهلوی (فارسی میانه)*، تهران: آوای خاور.
- (۱۴۰۰). *فرهنگ زبان پهلوی*، جلد چهارم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- نظام‌الملک، ابوعلی حسن طوسی (۱۳۸۷). *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*، به‌اهتمام هیوبرت دارک، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

Album, Stephen (2011). *Checklist of Islamic Coins*, Santa Rosa.

Alram, Michael and Rika Gyselen (2012). *Sylloge Nummorum Sasanidarum (Ohrmazd I- Ohrmazd II)*, Band II, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Anklesaria, Tehmuras Dinshaw (1913). *Dânâk-u Mainyô-i Khrad. Pahlavi, Pazand and Sanskrit Texts*, Bombay.

Barjamovic, Gojko (2013). "Mesopotamian Empires", *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, eds. Peter Fibiger Bang and Walter Scheidel, pp. 120- 160, Oxford: Oxford University Press.

- Bartholomae, Christian (1904). *Altiranisches Worterbuch*, Strassburg: Karl J. Trübner.
- Boyce, Mary (1975). "A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian", *Acta Iranica*, vol. 9, Leiden: Brill.
- Esmailpour Motlagh, Abu'l-Qasem (2017). *Hymns of Illumination*, Tehran: Hirmand. [In Persian].
- Falk, Harry & Nicolas Sims-Williams (2017). "A Decorated Silver Pyxis from the Time of Vāsudeva", *Iranica*, Band 25, pp. 121-138, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ferdowsi, Abu'l-Qasem (2009). *The Shahnameh (The Book of Kings)*, ed. Djalal Khaleghi-Motlagh & Mahmmoud Omid-Salar, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Gholami, Saloumeh (2009). *Selected Features of Bactrian Grammar: Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen*.
- Gignoux, Philippe (1986). *Iranisches Personennamenbuch: Mitteliranische Personennamen: Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique*. Band 2, Faszikel 2, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- (1991). "Les Quatre Inscriptions Du Mage Kirdīr", *Studia Iranica*, Cahier 9, Leuven: Peeters.
- (2003). *Iranisches Personennamenbuch: Mitteliranische Personennamen: Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique. Supplément [1986-2001]*, Band 2, Faszikel 3, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gignoux, Philippe & Ahmad Tafazzoli (1993). *Anthologie De Zādspram. Studia Iranica*, Cahier 13, Paris.
- Göbl, Robert (1971). *Sasanian Numismatic*, Braunschweig: Klinkhardt & Biermann.
- Huyse, Philip (1999). *Die dreisprachige Inschrift Šāburs I. an der Ka'ba-I Zardušt (ŠKZ), Corpus Inscriptionum Iranicarum, III Pahlavi Inscriptions*, Band I, London: School of Oriental and African Studies.
- Jahiz, Abu Osman Omar Ibn Bahr (1914). *Ketab al-Taj fi Akhlag al-Moluk*. ed. Ahmad Zaki Pasha. Cairo: Amiriyeh Publishing. [In Arabic].
- Jamasp-Asana, Jamaspji Dastur Minocherji (1913). *Corpus of Pahlavi Texts*, Bombay.
- Josephson, Judith (2003). "Dādestān or 'Judgement' in Middle Persian", *Orientalia Suecana*, vol. LI-LII, Pp. 267-73, Uppsala University.
- Kent, Roland G (1953). *Old Persian*, New Haven: American Oriental Society.
- Lecoq, Pierre (1997). *Les inscriptions de la perse achemenide*, Paris: Gallimard.

- Malek, H. M (2004). *The Dabuyid Ispahbads and Early Abbasid Governors of Tabaristan: History and Numismatics*, London: Royal Numismatic Society.
- Manning, Joseph G (2013). "Egypt". *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*, eds. Peter Fibiger Bang and Walter Scheidel, pp. 61- 93, Oxford: Oxford University Press.
- Mansouri, Y (2016). *A Dictionary of Pahlavi Legal Terms*, Tehran: Avaye Khavar. [In Persian].
- (2021). *Pahlavi Dictionary*, vol. 4, Tehran: Shahid Beheshti University Press. [In Persian].
- Matloubkari, Esmaeil (2024). "The Concept of 'pd Legend on the Drachms of Xusraw II", *Sasanian Studies*, vol. 3. Pp. 153- 160, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Nezam al-Molk, Abu Ali Hassan Tousi (2008). *Siyasat-Nameh*, Tehran: Elmi & Farhangi. [In Persian].
- P'awstos Buzand (1989). *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, Trans. Nina Garsoïan, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Paruk, Furdoonjee (1924). *Sāsānian Coins*, Bombay: The Times Press.
- Philostratus (1912). *Life of Apollonius of Tyana*, eds. T. E. Page & W. H. D. Rouse, English trans. F. C. Conybeare, vol. I, London- New York: William Heinemann- The Macmillan Co.
- Plutarch (1962). *Plutarch's Lives*, eds. E. Capps, T. E. Page, L. A. Post, E. H. Warmington, and W. H. D. Rouse, English trans. Bernadotte Perrin, vol. XI, London: William Heinemann.
- Rashed-Mohassel, Mohammad Taghi (2011). *Vizīdagīhā ī Zādisparam*, Tehran: Institute for Humanities & Cultural Studies. [In Persian].
- Rezai Baghbidi, Hassan (2014). *The Islamic Coins of Iran: From the Beginning to the Rize of the Saljuqs*, Tehran: SAMT. [In Persian].
- Schindel, Nikolaus (2004). *Sylloge Nummorum Sasanidarum (Shapur II-Kawad I)*, Band III/ 1- 2, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schippmann, Klaus (1980). *Grundzuge der Parthischen Geschichte*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schmitt, Rüdiger (2009). *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- (2014). *Wörterbuch der altpersischen Königsinschriften*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Shahbazi, A. Shapour (2003). "The Horse that killed Yazdegerd 'the Sinner'", *Paitimāna: Essays in Iranian, Indo-European, and Indian Studies in Honor of Hans-Peter Schmidt*, ed. Siamak Adhami, pp. 355- 62, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Shaki, Mansour (1993). "Dādestān", *Eir*, ed. Ehsan Yarshater, vol. VI, fasc. 5, pp. 549-550, New York: Bibliotheca Persica Press.

- (2009). “Judicial and Legal Systems II. Parthian and Sasanian Judicial Systems”, *EIr*, ed. Ehsan Yarshater, vol. XV, fasc. 2, pp. 177-180, New York: Bibliotheca Persica Press.
- Sims-Williams, Nicholas & Joe Cribb (1995/6). “A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great”, *Silk Road Art and Archaeology*, vol. 4, pp. 76-142.
- Sims-Williams, Nicholas (2004). “The Bactrian Inscription of Rabatak: A New Reading”, *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, vol. 18, pp. 53-68, Bloomfield, Michigan.
- Al-Ṭabari, Abu Jafar Mohammad Ibn Jarir (1967). *Tarikh al-Omam va al-Moluk*, ed. Mohammad Abolfazl Ibrahim, Vol. 2, Beirut: Dar al-Torath. [In Arabic].
- Tafazzoli, Ahmad (1985). *Mēnōg ī Xrad*, Tehran: Asatir. [In Persian].
- Th‘ālibī, ‘Abd al-Malik ibn Muḥammad (1900). *Histoire des Rois des Perses* (غرر اخبار ملوک الفرس وسیرهم), ed. Hermann Zotenberg, Paris: Imprimerie Nationale. [In Arabic].
- Weber, Dieter (2023). “A Recently Found Pahlavi Document from Fars from the Time of Xusrō II”, *Res Orientales*, Vol. XXX, Pp. 177-192.
- Westbrook, Raymond (2003). “The Character of Ancient Near Eastern Law”, *A history of ancient Near Eastern law*, ed. Raymond Westbrook, vol. 1, pp. 1-90, Leiden: Brill.

Sites:

<https://www.coinarchives.com/>
<https://www.parsigdatabase.com/>
<https://qarakhanid.com>

کوتاهنوشتها

AiW: *Altiranisches Worterbuch* (فهرنگ ایرانی باستان (بارتلمه)

DB: کتیبه داریوش کبیر در بیستون

DNa: کتیبه داریوش کبیر در نقش رستم ۱

DNb: کتیبه داریوش کبیر در نقش رستم ۲

HHK: اندرز خسرو کوادان

KR: کتیبه کنیشکه در رباطک (بلخی)

KKZ: کتیبه کردیر در کعبه زردشت

MX: مینوی خرد

SNS: *Sylloge Nummorum Sasanidarum*

ŠKZ: کتیبه شاپور یکم در کعبه زردشت

WZ: وزیدگی‌های زاداسپرم